

М.Г. Лобас,

головний редактор,
доктор економічних наук, член-кореспондент
Національної академії аграрних наук України,

С.В. Шолудченко

канд. екон. наук, доцент,
Академія праці і соціальних відносин
Федерації професійних спілок України

СЕЛО ТА ЙОГО ВИРОБНИЧА СФЕРА: ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНИЙ АНАЛІЗ

Висвітлено проблеми розвитку сільськогосподарського виробництва в умовах перманентних змін колективного господарювання, ринкових трансформацій та пореформеного періоду функціонування аграрної сфери економіки.

Українські природні красоти, переважно родючі ґрунти та сприятливий для сільськогосподарського виробництва клімат приваблювали людей багатьох поколінь до осілости та створення сіл у цьому краї. В усі віки, за умови збереження історичної спадщини, Україна була багатою, а виробничою сферою села завжди було рослинництво і тваринництво. Ці галузі розвивались узгоджено й доповнювали одна одну.

Метою статті є аналітичний огляд проблемних питань розвитку сільського господарства в різні періоди колективного господарювання, ринкових трансформацій та пореформеного функціонування.

У повоєнні роки в рослинництві здійснювалися заходи інтенсифікації, освоєння прогресивних систем землеробства, розширення масштабів сільськогосподарських меліорацій, вдосконалення селекції й насінництва, впровадження високопродуктивних сортів і гібридів, нарощення обсягів внесення на поля органічних і мінеральних добрив.

Велика робота була проведена у тваринництві щодо збільшення поголів'я худоби на фермах, вдосконалення існуючих і створення нових порід тварин, поглиблення спеціалізації. Важливим напрямом розвитку й резервом цієї галузі стало укріплення кормової бази, введення кормових сівозмін. Все це під-

кріплювалось оснащенням сільськогосподарського виробництва новою технікою, яку виготовляли на вітчизняних підприємствах (табл. 1).

За 10 років в колгоспах і радгоспах основних технічних засобів було збільшено в 1,8–2,2 рази. Ці досягнення промисловості прискорили темпи науково-технічного прогресу в агропромисловому комплексі, стали великою допомогою селу. Вчені працювали над розробленням прогресивних технологій і нових поколінь високопродуктивної техніки для рослинництва й тваринництва.

Впровадження досягнень науково-технічного прогресу в повоєнний період здійснювалось через машинно-тракторні станції (МТС), де була зосереджена майже вся сільськогосподарська техніка. МТС виконували переважну частину сільськогосподарську робіт на селі — від оранки та посіву, до повного збирання врожаю. Основною виробничою одиницею на той час була тракторна бригада, в склад якої входили декілька тракторів.

Діяльність з обслуговування колгоспів МТС будувала на основі договірних відносин. У щорічних договорах встановлювалися умови використання державної техніки, взаємні обов'язки і відповідальність сторін. Розрахунки за виконані МТС обсяги робіт колгоспи здійснювали у формі натуроплати, що було зумовлено низькими грошовими доходами колгоспів через низькі закупівельні ціни на сільгосппродукцію.

Практика засвідчила раціональність поєднання на землі зусиль селян і держави. Проте були й про-

Таблиця 1

Динаміка наявності основних видів техніки в сільському господарстві України, тис. шт.

Технічні засоби	1950 р.	1955 р.	1960 р.	1960 р. до 1950 р., %
Трактори	98,4	136,4	182,4	185,4
в перерахунку на 15-сильні	152,1	210,5	275,9	181,4
Комбайни фізичні	31,9	50,7	64,8	203,1
Автомобілі вантажні	65,9	102,3	147,6	224,0

тивники такого співіснування. Вони ставили питання про реорганізацію МТС. У пресі підкреслювалось, що більшість колгоспів розширили масштаби виробництва, підвищили економічні показники господарювання й повинні стати незалежними від МТС, які вичерпали свої можливості й почали гальмувати подальший розвиток продуктивних сил сільського господарства. Вказували й на те, що наявність двох господарів на землі — колгоспу й МТС — негативно позначається на якості обробітку землі та урожайності сільськогосподарських культур. Навіть через багато років після реорганізації МТС в деяких виданнях цей процес пояснювали тим, що натуральні відносини негативно впливали на структуру суспільного виробництва [1, с. 27].

Слід зазначити, що в умовах нестачі технічних засобів виробництва МТС забезпечували високі експлуатаційні показники тракторів, комбайнів і автомобілів. Саме це давало змогу своєчасно виконувати основні сільськогосподарські роботи. Безумовно, що сучасна техніка на селі й та, що була в 50–60 роках минулого століття, це різні технічні засоби. Коефіцієнт експлуатаційної надійності того покоління техніки був дуже низьким. Стан її роботоспроможності могла забезпечити лише МТС, де була зосереджена необхідна технічна база для проведення ремонту машинно-тракторного парку. Викладене дає підстави стверджувати, що у відбудові сільськогосподарського виробництва роль МТС була надзвичайно важливою. Але село поступово змінювалось, про що свідчать статистичні дані (табл. 2).

Аналіз наведених показників свідчить, що у шостому п'ятиріччі порівняно з п'ятим виробництво цукрових буряків зросло в 1,6 раза, м'яса у 1,4, молока в 1,7 раза. Проте валові збори зерна практично не змінилися. Продуктивність землі залишалася низькою.

Підвищення майже в три рази заготівельно-закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію сприяло значному зростанню доходів колгоспів і оплати праці колгоспників. Для будівництва вироб-

ничих об'єктів і розбудови села в колгоспах створювалися будівельні бригади. Набула розвитку діяльність культурно-освітніх закладів.

З підвищенням рівня виробництва продукції рослинництва і тваринництва зросли вимоги до її якості. В 60–70 рр. ХХ ст. перед аграрним сектором було поставлене завдання не лише збільшити виробництво сільськогосподарської продукції, а й підвищити вміст білку в зерні, цукристості буряків, жирності молока тощо. Завдяки ученим і практикам поліпшення якості зерна здійснювалось за рахунок сильних і твердих сортів пшениці з високим вмістом білку (15–17 %) і клейковини (28–43 %). У бурякоцукровому підкомплексі АПК менеджмент якості був спрямований на підвищення цукристості коренів, яка з 14–15 % (1960–1970 рр.) зросла в середньому до 16,1 % (1986–1990 рр.). У поєднанні високих врожаїв кожної культури та продуктивності тварин з високою якістю одержуваної продукції було закладено значний резерв збільшення виробництва. Пізніше, на жаль, вимоги до якості продукції знизились. На молокоприймальних пунктах майже не звертали уваги на органолептичні показники молока (смак і запах), а безпосередньо у селян (домогосподарств) молоко приймали другим сортом. Стосовно інших видів продукції нерідко мала місце «пересортиця», що призводило до значних фінансових втрат товаровиробників.

І все ж успіхи українського села в повоєнні роки були значними. Безумовно, що й тоді мали місце різні «економічні вдосконалення». Так, замість того, щоб селян зробити повноцінними господарями на землі, почали об'єднувати колгоспи. На об'єднане господарство припадало по 3–5 сіл (300–400 і більше селянських дворів). В результаті укрупнення колгоспів, що безумовно сприяло продуктивності сільськогосподарського виробництва, на кінець 1958 року в Україні налічувалося 13 тис. колгоспів, які включали 5570 тис. селянських дворів. Це були великі, економічно сильні господарства, але вони вже втратили

Таблиця 2

Динаміка обсягів виробництва основних видів сільськогосподарської продукції в Україні, млн т

Показник	1950 р.	У середньому за 1951–1955 рр.	1960 р.	У середньому за 1955–1960 рр.	1955–1960 рр. до 1951–1955 рр., %
Зерно	20,4	22,8	21,4	23,4	102,6
%	100,0	111,8	104,9	114,7	х
Цукровий буряк	13,9	16,7	29,0	26,8	160,5
%	100,0	120,1	208,6	192,8	х
М'ясо всіх видів (забійна вага)	1,2	1,4	2,1	2,0	142,9
%	100,0	116,7	175,0	166,7	х
Молоко	6,8	8,0	14,0	13,5	168,8
%	100,0	117,6	205,9	198,5	х

«дух колективізму». Виробничі підрозділи в таких «конгломератах», знаходилися на відстані 10–15 км, а люди один одного або не знали, або не бачили роками. У великому колективному господарстві у селян не було вже нічого особистого.

Серед об'єднаних на той час колгоспів одне село було центральним. В ньому концентрували основні засоби виробництва (худобу, техніку, ремонтну базу, складські приміщення тощо). При його розбудові решта сіл залишилися занедбаними й ставали «неперспективними». В цей період, на кшталт світових тенденцій, поширився процес урбанізації, зосередження населення, матеріальних і духовних цінностей в містах. Але якщо в розвинених капіталістичних країнах, де панувала приватна власність на землю й не кожен міг покинути надбане в своєму особистому господарстві, то покинути селянину, особливо молоді, колгосп було значно легше. Професор Бугуцький О. А. в той час пояснював ці процеси наступним. «Однак не во всех хозяйствах еще созданы необходимые условия на рабочих местах — в бригадах, мастерских, на животноводческих фермах, что приводит к усиленному оттоку населения из села в город, особенно молодежи и выпускников школ. Так, за последние 16 лет (автор писал про це у 1979 г.) численность сельского населения в республике в возрасте 25–29 лет уменьшилась наполовину... В последние 10–12 лет механический отток сельского населения более чем в 5 раз превышал его естественный прирост» [2, с 145].

З урахуванням психології селян, найкращою формою колективної праці були невеликі (800–1200 га) довоєнні та післявоєнні колгоспи. Кожне з таких господарств обслуговувала невелика тракторна бригада МТС. В такому господарстві люди могли бачити один одного і спілкуватися між собою, що було необхідною умовою життя на селі й процесу виробництва. Але «свербіж» об'єднання та до кінця непродумана ліквідація МТС поступово призвели до нескінченного «поліпшення» справ на селі.

Нищівного удару по селу нанесли аграрна реформа та перебудова разом узяті, які почали здійснюватися у смутні 90-ті роки минулого сторіччя. 1990 рік був останнім, коли аграрний сектор виконував своє функціональне призначення. Затим сільське господарство охопила криза. Високими темпами розвивалися інфляційні процеси і, як наслідок, різко зменшилося виробництво продукції рослинництва й тваринництва.

Без будь-якого врахування сформованої за роки радянської влади ментальності селянства та інших неформальних «правил гри» на селі реформатори почали «перебудову» аграрного сектору. Функціонування адміністративно-командної системи управ-

ління протягом 70 років минулого століття зумовило сліпе наслідування вказівок керівництва щодо прискорення приватизації землі й розподілу майна, розпорощення цілісних виробничих комплексів. Скотарство приносило лише збитки, у зв'язку з чим половину великої рогатої худоби спровадили на м'ясокомбінати. Травопільна система закінчила своє існування, гній на поля не вивозився, кормовиробництво занепало. Більшість великих рентабельних сільськогосподарських підприємств розорилися. Земля не оброблялась, родючі українські чорноземи заростали бур'янами.

Лише починаючи з 2000 року, вже на новій методологічній основі, що сформувалася в процесі практики функціонування агропромислового виробництва й теоретичного осмислення економічних процесів, сільське господарство вступило в нову еру свого розвитку. За десятирічний період становлення ринку в аграрному секторі набули розвитку орендні відносини. Селяни почали масово здавати землю в оренду. В сільськогосподарському виробництві пореформеного періоду склалися різні організаційно-правові форми господарювання. Нині паралельно співіснують приватні й колективні підприємства, фермерські господарства й особисті господарства населення (домогосподарства), співвідношення між якими постійно змінюється.

Можна багато говорити про їхнє значення у розвитку сільського господарства й сільських територій, переваги й недоліки одних форм господарювання над іншими, але в цілому сільськогосподарське виробництво почало швидко відроджуватися. Фермери створили собі робочі місця на землі, сільські домогосподарства забезпечують себе продовольством, а надлишки продукції поставляють на ринок, середні за розміром (1,5–3 тис. га ріллі) приватні й колективні господарства, особливо ефективно господарюючи, забезпечують роботою сільське населення. Проте значним поштовхом для нарощення сільськогосподарської продукції в Україні стали великі корпоративні агропромислові підприємства, які почали впроваджувати в аграрне виробництво новітні технології, високопродуктивні сорти рослин, породи тварин, кроси птиці. Саме вони стали локомотивом науково-технологічного прогресу в сільському господарстві.

Формування великомасштабного бізнесу в аграрній сфері економіки, з одного боку, було відповідним заходом на безвідповідальність властей у відношенні до сільського господарства в перші роки ринкових перетворень. З іншого боку, його становлення стало наслідком мінімізації податкових платежів, які май-

же в три рази нижчі в порівнянні з іншими галузями економіки, за умови, що сільськогосподарська продукція і продукція її переробки у структурі виробництва підприємства становлять не менше 75 %.

Створення великих підприємств у сільському господарстві зумовлено потребами диверсифікації виробництва промислових і переробних підприємств, необхідністю економії на масштабі, поєднання в одному технологічному ланцюзі постачання ресурсів – виробництва сільськогосподарської продукції – її переробки – часткового споживання усередині об'єднання – реалізації продуктів харчування за його межі та скорочення трансакцій.

Водночас, потужні агропромислові об'єднання наткнулися на ряд складних проблем, основним серед яких стали: складність управління широкомасштабним бізнесом; нестача висококваліфікованих кадрів, підготовлених для роботи в нових умовах господарювання; необхідність знання новітніх технологій і технологічних процесів виробництва.

Особливість сучасного розвитку аграрного сектора економіки характеризується створенням об'єднань сільськогосподарських товаровиробників. Поширення серед них набули асоціації – добровільні об'єднання фізичних і (або) юридичних осіб з метою співпраці при збереженні виробничої, фінансової і комерційної самостійності й незалежності її членів. Так, асоціація «Союз птахівників України» є об'єднанням обласних асоціацій галузі і 78 провідних підприємств-виробників птахівницької продукції, в яких виробляють 83 % м'яса бройлерів і 78 % курячих яєць.

Метою створення асоціацій (Українська зернова асоціація, Асоціація молочників України, Асоціація буряківників України, Українська асоціація виробників і переробників сої та ін.) стало формування політики розвитку галузі, координації підприємницької діяльності учасників об'єднання, захисту виробничих, науково-технічних, професійних, соціальних та інших спільних інтересів учасників в органах державної влади й управління, суспільних, зовнішньоекономічних, міжнародних та інших організаціях. Існування таких асоціацій забезпечується членськими внесками учасників, а виконання завдань здійснюється згідно зі статутом. Виникнення цих організаційних об'єднань зумовлено вимогами часу й необхідністю врегулювання економічних процесів у ринковому середовищі сільськогосподарського виробництва.

Розвиток великомасштабного бізнесу в аграрному секторі економіки викликає багато дискусій і полемік. Основними серед них є: монокультур-

не ведення сільськогосподарського виробництва зумовлене вирощуванням комерційних культур; негативний вплив землеробства на природну родючість ґрунтів; зменшення вмісту гумусу в українських чорноземах; занепад галузей тваринництва; позбавлення значної кількості сільськогосподарських працівників робочих місць. Дехто з науковців навіть вносить пропозиції щодо нагальної необхідності переходу до колгоспно-радгоспної системи господарювання на землі.

Безумовно, що зазначені проблеми мають місце у галузі. Так, збереження якості ґрунтів пов'язане, насамперед, з недоліками ведення аграрного бухгалтерського обліку в системі обліку землі як активу (П(С)БО 30 «Біологічні активи»). Тому, очевидно, доцільне створення єдиної методологічної бази для контролю земель, затвердженої на законодавчому рівні, контролю ефективності використання земельних ресурсів.

Скорочення зайнятих у сільськогосподарському виробництві – це не український феномен, а світові тенденції. Впровадження новітніх технологій і підвищення продуктивності праці значною мірою вивільняють працівників з аграрної сфери.

Як би парадоксально це не звучало, але нові технології (*mini-till, no-till, strip-till*) в землеробстві змушують товаровиробників повернутися до сівозмін. Монокультурне вирощування культур за технології прямої сівби – це прямий шлях до банкрутства. Відповідно ці технології сприяють збереженню гумусу й природної родючості ґрунтів.

В молочному скотарстві, що вважається трудомісткою галуззю, в розвинених країнах впроваджується робототехніка для доїння корів, яка незабаром з'явиться й на українських підприємствах. Молочнотоварна ферма поступово перетворюється на фабрику з виробництва молока. Вона не забезпечить робочими місцями значну частину вивільненого з виробництва сільського населення. Ці технології потребують значних капіталовкладень і підготовлених висококваліфікованих технологів, особливо для обслуговування технологічного обладнання. Таких фахівців навчальні заклади України поки-що не готують. Потрібно навчатися або хоча б проходити стажування за кордоном. Збиткове виробництво продукції тваринництва бізнесу не потрібне.

І все ж виробництво зерна в країні за останні роки не лише стабілізувалося, а й значно зросло в порівнянні з попереднім періодом, а виробництво м'ясо-молочної продукції поки-що, на жаль, залишається на низькому рівні (табл. 3).

Виробництво сільськогосподарської продукції в Україні в динаміці (всі категорії господарств), млн т

Продукція	Рік					2012 р. до 1990 р., %
	1990	2000	2010	2011	2012	
Зерно	51,0	24,5	39,3	56,7	46,2	90,6
Цукрові буряки	44,2	13,2	13,7	18,7	18,4	41,6
Соняшник	2,6	3,5	6,8	8,7	8,4	334,6
Картопля	16,7	19,8	18,7	24,2	23,3	139,5
М'ясо (всіх видів, у забійній вазі)	4,4	1,7	2,1	2,1	2,2	50,0
Молоко	24,5	12,7	11,2	11,1	11,4	46,5

Якщо у 1990 р. на 100 га сільськогосподарських угідь в колгоспах і радгоспах в середньому утримували 20–30 корів, а в радгоспі «Плосківський» Київської області було навіть 45 корів, то тепер десятки й сотні тисяч га угідь «відпочивають» від тваринництва. І те, що цей фактор негативно вплинув на рівень споживання цінних продуктів харчування населенням коментарів не потребує.

Творці аграрної реформи не надали належної уваги й грошовій оцінці земельних ресурсів. Лише науковці зрозуміли важливість цієї проблеми. Уже в 1995 р. нинішнім ННЦ «Інститут аграрної економіки» за участю інших наукових установ була розроблена «Методика грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення та населених пунктів», затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 23 березня 1995 р. № 213. За цією методикою, яка діє й донині, було здійснено грошову оцінку сільськогосподарських угідь усіх підприємств України (3, с. 97).

Не сприяє розвитку сільськогосподарського виробництва й безкінечний мораторій на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення. Аграрний сектор не може розвиватися ринковим шляхом без створення повноцінного ринку в усіх його сферах. З цього приводу українські економісти-аграрники підкреслюють: «Однією з причин нестійкого розвитку сільського господарства є недооцінка значення в економічному обороті одного з головніших факторів сільськогосподарського виробництва — землі. І справа не тільки в тому, щоб визнати її товаром, скільки у визнанні її як вартісної складової основного капіталу будь-якого сільськогосподарського підприємства. Неврахування вартості землі у виробничому капіталі вітчизняного сільського господарства призводить до щорічного недоодержання прибутку» (4, с. 19).

До цього можна лише додати, що не вирішення цього питання значною мірою зумовлює й бідність нашого села. Не всі це усвідомлюють, а державні органи на висновки вчених не реагують. Слід погоди-

тися з С.М. Філаткіним, який з цього приводу пише: «У відсутності ринку землі зацікавлені, насамперед, самі чиновники та влада на місцях, для яких незаконна (всупереч дії мораторію) зміна цільового призначення такої землі лишається суттєвим джерелом поповнення власного бюджету» (5, с. 30).

Безумовно, орендні земельні відносини будуть існувати і після скасування мораторію на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення. Проте орендна плата власникам землі в Україні може значно відрізнятись від орендної плати, що здійснюється в розвинених країнах світу.

Висновок. В ситуації, що склалася в агропромислому виробництві, не варто шукати винних. Слід, нарешті, дати можливість для розвитку сільського господарства еволюційним шляхом. Революційних потрясінь було занадто багато. Вони лише ускладнювали становище галузі. Треба вчасно зупинитись, провести глибокий аналіз обставин, в яких функціонує сільськогосподарське виробництво, й лише після цього приймати виважені рішення для подальшого прогресивного розвитку аграрної сфери економіки. А поки що, на жаль, маємо лише те, що маємо.

Використані джерела

1. *Развитие аграрной экономики Украинской ССР* / [Лукинов И. И., Сторожук А. А., Крисальний А. В. и др.]; редкол. Ю.А. Коломиец (пред.) и др. — К.: Урожай, 1987. — 416 с.
2. *Бугуцкий А.А. Повышение эффективности труда в сельском хозяйстве* / Бугуцкий А. А. — К.: Урожай, 1980. — 168 с.
3. *Федоров М.М. Наукові погляди академіка І. І. Лукінова підтверджуються практикою* / М. М. Федоров // Економіка АПК — 2007. — № 10. — С. 95—98.
4. *Федоров М.М. Трансформація земельних відносин до ринкових умов* / М. М. Федоров // Трансформація земельних відносин до ринкових умов: зб. матеріалів Одинадцятих річних зборів Всеукраїнського конгр. вчен. економістів-аграрників (Київ, 26—27 лют. 2009 р.); редкол. П.Т. Саблук та ін. — К.: ННЦ «ІАЕ», 2019. — С. 5—24.
5. *Філаткін С.М. Орендні земельні відносини до та після скасування мораторію* / С. М. Філаткін // АгроІнКом — 2013. — № 4—6. — С. 30—32.